

14

Joks Janssen en Eric
Luiten Tussen ERF
en EHS: De postmo-
dernisering van het
agrarisch landschap

Joks Janssen Telos, Brabants Centrum voor Duurzaamheidsvraagstukken, Tilburg

Eric Luiten Bouwkunde, Technische Universiteit Delft

Literatuur Andela, G. (2000). *Kneedbaar landschap, kneedbaar volk. De heroïsche jaren van de ruilverkaveling*. Bussum | Bijhouwer, J.T.P. (1971). *Het Nederlandse landschap*. Amsterdam | Harvey, D. (1990). *The condition of postmodernity*. Oxford | Lörzing, H. (1995). 'Milton Friedman op de trekker'. In: *De Volkskrant*, 19 januari 1995 | Eric Luiten, E. (2003). 'De derde ontginning van Noord-Limburg'. In: Houwen, J. en K. Farber (red.), *Drie over Dertig - Ontwerpen aan de zandgebieden van Noord- en Midden-Limburg*. Maastricht | Terry Marsden, T. (1995). 'New rural territories: regulating the differentiated rural spaces' In: *Journal of Rural Studies* 14 (1), pp. 107-117 | Vandermarliere, K. (red.) (1995). *Het landschap. Vier internationale landschapsonwerpers*. Antwerpen

Het Nederlandse platteland ondergaat een stille, maar ingrijpende metamorfose. Wie een tocht maakt door een van de vele agrarische cultuurlandschappen die Nederland rijk is, merkt daarvan op het eerste gezicht maar weinig. Bij nadere beschouwing echter blijkt dat vele boerderijen inmiddels zijn overgenomen door burgers, die als buitenlui de boeren van het erf hebben verdrongen. Stedelijke invloeden bepalen steeds intensiever de ontwikkelingen op het platteland. Daardoor ontstaan niet alleen nieuwe stad-land relaties, maar raken de traditionele functies van het landelijk gebied meer met elkaar verbonden en van elkaar afhankelijk. Dit is onder meer op te maken uit het nieuwe beleidsjargon voor het buitengebied. Woorden als: agrarisch natuurbeheer, zorgboerderijen en agrotourisme, wijzen op een overbrugging van de klassieke tegenstellingen tussen landbouw, natuur en recreatie. Tegenstellingen die lange tijd de landelijke ruimte hebben gedomineerd. De zekerheden uit het verleden met betrekking tot wat het landelijke uitmaakt zijn dan ook niet langer vanzelfsprekend. Dit heeft volgens de Engelse geograaf Terry Marsden het ontstaan van een postmodern platteland tot gevolg: ‘a rural world where the certainties of agricultural productions as the traditional ‘rural hub’ are giving way to a much more polyvalent rural scene and regulatory structure.’

Wat zijn de gevolgen van deze ontwikkelingen voor de ontwerpogave in het landelijk gebied? Met wat voor ruimtelijke veranderingen gaat de postmodernisering van het platteland gepaard en wat zijn de aangrijpingspunten voor het ontwerp? Op welke wijze moet de landschapontwerper zich tot deze nieuwe ontwikkelingen verhouden? We benaderen deze actuele vragen vanuit een historisch perspectief. Wanneer we terugkijken op de ontwikkelingsgang van het Nederlandse platteland in de twintigste eeuw ontwaren we een tweetal ‘ontginningsfasen’, die elk op eigen wijze de karakteristieken van het agrarisch landschap hebben bepaald, als ook de planmatige omgang daarmee. Vandaag, zo betogen we, staan we aan de vooravond van een nieuwe ontginning, die vraagt om een herijking van de bestaande planningskaders, die nog teveel zijn afgestemd op ontwikkelingslogica van de vorige fasen. Na een terugblik op de geschiedenis van de landschapontwikkeling van het landelijk gebied schetsten we de contouren van de nieuwe ontwerp- en inrichtingsopgave.

Lange tijd kon het agrarisch landschap worden opgevat als de resultante van een regionaal gebonden landbouwbeoefening, grotendeels gestoeld op de landbouwstelsels die de Nederlandse geoloog en landbouwkundige W.C.H. Staring halverwege de negentiende eeuw op de kaart zette. Deze landbouwstelsels waren gebaseerd op een eenheid van handelen gedurende een lange periode over een zelfde gebied. Volgens Staring

kon het agrarisch landschap worden opgevat als de fysieke resultante van een specifieke, regionaal gedifferentieerde landbouwcultuur. De relatief grote diversiteit aan regionale landschappen in Nederland was dus het product van een eeuwenlange landbouwhuishouding. De bekende landschapstypen, zoals het esdorpenlandschap en kampenlandschap, door J.T.P. Bijhouwer op onnavolgbare wijze beschreven in *Het Nederlandse landschap*, vormden de synthese van dit complexe en veelvormige proces. Rudofsky's *Architecture without architects* indachtig, betrof het een landschapsvorming zonder landschapsarchitectuur. De kwaliteit van het landelijk gebied kwam als vanzelfsprekend tot stand door de beperkende factoren van de natuurlijke omgeving en de gelijke wijze waarop in de regio's de kolonisatie van de natuur ter hand was genomen.

Ruwweg vanaf 1950 werd het platteland echter klaargestoomd voor een geïndustrialiseerde toekomst waarin productiviteitsverhoging centraal stond. Door de strikte politieke regulering van de landbouwsector werd niet alleen de industrialisatie van de sector bevorderd, maar werden ook ingrijpende wijzigingen in het landschap doorgevoerd. De landbouw nam in korte tijd afstand van eeuwenoude productiewijzen en richtte zich op de economisering van het agrarische handelen. De topografie werd geplooid naar de rationaliteit van de moderne landbouwbeoefening, zeer vergelijkbaar en ongeveer simultaan met de transformatie die de steden ondergingen in het kader van de Wederopbouw. Door de ruilverkaveling konden de boerenbedrijven zich ontwikkelen tot rationele productie-eenheden. Met overheidsinterventie via het ministerie van Landbouw heeft de overheid verregaande invloed uitgeoefend op het de ontwikkeling van het cultuurlandschap. Is de landschappelijke differentiatie in de vooroorlogse situatie nog het product van een regionaal gebonden agrarische bestaanswijze, in de naoorlogse periode wordt ze bewust onderworpen aan een voornamelijk politiek project. Dit project heeft een landschap voortgebracht dat een letterlijke breuk forceerde met de landschapstypen zoals beschreven door Bijhouwer. De landbouw, en in het kielzog daarvan het landschap, werd onderworpen aan een strikte overheidsbemoeyenis die zich richtte op de beïnvloeding van de landbouwstructuur. Zo ontstond een interventielandschap, een landschap als resultante van politieke regulering.

Hoewel door deze regulering een breuk met het premoderne landschap werd geforceerd, bleef het platteland door de eenduidige ontwikkelingsrichting in de landbouw en de consequente, centrale sturing vanuit de rijksoverheid door middel van de Cultuurtechnische Dienst en Staatsbosbeheer in hoge mate een collectief project met een eenvormige, grootschalige en consistente aanpak. Waar voorheen het landschap

het onbewuste resultaat was van de landbouwkundige bewerking van de topografie, werd ze nu onderworpen aan de rationele logica van cultuurtechnici, ingenieurs en landschapsarchitecten. Zij gaven door middel van plannen voor wegen- en waterlopen, landschapsplannen en plannen van toedeling integraal vorm aan de herstructurering van het agrarisch cultuurlandschap. Grootschalige landschapsontwerpen begeleidden deze modernisering, en zorgden ervoor dat de cultuurtechnische operatie onlosmakelijk verbonden raakte met het streven naar landschappelijke kwaliteit. Zo ontstonden efficiënt ingerichte en stoere productielandschappen die ruimte gaven aan een voor de wereldmarkt producerende land- en tuinbouw. Tegelijkertijd wisten de landschapsarchitecten in veel gevallen de band met de Bijhouweriaanse erfenis te behouden. De door hen uitgetekende driedimensionale landschapscomposities bleven in essentie geënt op de kenmerken van de betreffende landschapstypen. En door de grote omvang van de ruilverkavelingsblokken kon men op regionale schaal en min of meer op uniforme wijze de rurale topografie bewerken. Daarmee werd in feite het voorheen op organische wijze geproduceerde landschap op kunstmatige wijze gereproduceerd.

Sinds enkele decennia staat ook dit interventielandschap weer bloot aan nieuwe ontwikkelingen, die het ingrijpend van karakter doen veranderen. Allereerst is het door het ministerie van Landbouw en door de Europese Unie gevoerde modernisatiebeleid onder druk komen te staan. In de jaren tachtig en negentig van de twintigste eeuw werden de consequenties onderkend van deze politiek, die resulteerde in productieoverschotten, budgetoverschrijdingen en een verhoogde milieubelasting. Dit vormde de aanzet voor een beleid dat zich niet langer richt op de bevordering van de landbouwproductie en de landbouw sec, maar dat in toenemende mate aandacht besteedt aan de landbouw binnen een breder sociaal-maatschappelijk en economisch verband. Nu de landbouwpolitiek van richting is veranderd, hapert ook de ontwikkeling van de landbouw zelf. Het ontwikkelingsregime van een gestage en stabiele economische groei gekoppeld aan grootschalige overheidsinterventies is uitgewerkt. Ze maakt plaats voor een regime van flexibele accumulatie. Allerlei door de overheid gegarandeerde zekerheden worden verruild voor onvoorspelbare marktcondities. Het bestel van de intensieve, geconcentreerde en gespecialiseerde landbouw barst daardoor open.

Deze reconversie bestaat ruwweg uit twee processen: 'schaalvergroting en concentratie' en 'verbreding en differentiatie'. Een groot deel van de boerenbedrijven opereert nog altijd volgens de wetten van de moderne landbouw. De andere lijn ontwikkelt zich op meer pluriforme wijze. Het betreft een kleinschalige ontwikkeling die zich nadrukkelijk inschrijft in bestaande sociaal-maatschappelijke processen. Hierbij gaat het boe-

renbedrijf buiten de geijkte kaders op zoek naar alternatieve inkomstenbronnen. Dit loopt uiteen van agrotourisme, zorglandbouw en landschapsbeheer tot het produceren en verkopen van streekproducten en het bedrijven van biologische landbouw. Daarnaast wordt het landschap in toenemende mate in bezit genomen door stedelingen. Het platteland de-ruraliseert, het areaal landbouwgrond neemt af evenals het aandeel van de landbouw in de nationale economie. Deze veranderingsprocessen zorgen voor een toename van de diversiteit en het aantal actoren die bij het platteland zijn betrokken alsook voor een verandering van de functionele differentiatie. Naast de boer als voedselproducent duiken nieuwe, consumptieve vormen van ruimtegebruik op. Het platteland wordt opgenomen in de economie en cultuur van de vrije tijd en als cultuurhistorisch en toeristisch-recreatief product inzet van de strijd om belevingskwaliteit.

Deze herstructurering van de landbouw zorgt samen met het toegenomen stedelijk gebruik van de landelijke ruimte voor een nieuwe ontginning van het naoorlogse productielandschap. Dit vertaalt zich in een caleidoscopische reeks van publieke en private initiatieven die het landschap incrementeel en op lokale schaal reorganiseren. Door de geschetste ontwikkelingen in de landbouw en het stedelijke gebruik wordt het platteland in toenemende mate geprivatiseerd. De deregulerings- en decentralisatietenden- dens die medio jaren negentig door de overheid is ingezet, heeft daar in niet geringe mate aan bijgedragen. De rijksoverheid is steeds minder de actieve veroorzaker van grootschalige herinrichtingen op het platteland. Dit heeft de weg vrijgemaakt voor een versplintering van de schaal waarop het ontwerp kan aangrijpen. Daarbij is ook het aantal mogelijke opdrachtgevers enorm gegroeid. Er tekent zich een ruimtelijke fragmentatie en individualisering af op het platteland die zich niet meer laat vertalen naar een uniforme en formele coherentie op regionale schaal. Hoewel op het regionale schaalniveau uiteenlopende functies in samenhang met het landschap kunnen worden ontworpen, is een duidelijke opdrachtgever op dat niveau afwezig.

De eenheid van handelen, zo vanzelfsprekend voor de voorgaande 'ontginningsfasen', is in de afgelopen decennia verdampt. Het landschap wordt in de greep gehouden door een tweetal ontwikkelingstendensen. Allereerst zijn er de grootschalige veranderingen, veelal gestimuleerd en gefinancierd door de centrale overheid, zoals de realisatie van de Ecologische Hoofdstructuur, de infrastructuur en industrialiserende landbouw. Daarnaast zijn er veranderingen die zich afspelen op privaat terrein, of dit nu de boer is die van bedrijfsstijl verandert of de stedeling die een voormalige boerderij ombouwt tot computerbedrijf. Deze kleine initiatieven op niveau van het erf spelen zich vaak af

onder het directe schaalniveau van de landschapsarchitect. Als gevolg hiervan is het tussenniveau op de middenschaal, dat lange tijd door de Bihouweriaanse landschapstypen werd afgedekt, obsoleet geworden. Deze typeringen zijn failliet en zullen in de hedendaagse context niet meer werken als bindmiddel en integratiekader voor de landschapsontwikkeling. Anders dan deze typeringen met hun streven naar samenhang op regionale schaal, wordt de basis voor het handelen in het buitengebied in de toekomst gevormd door de twee hiervoor geschetste krachten. Zij houden een nieuwe opdracht in voor de landschapsarchitecten. Enerzijds zullen de ontwerpers, om de ruimtelijke kwaliteit van het landschap te verhogen, weer meer greep moeten krijgen op de groot-schalige processen die nu, bijvoorbeeld in het geval van de EHS, in handen zijn van eco-technocraten. Anderzijds zal op lokale schaal, de schaal van het ERF, bekeken moeten worden of er kwaliteitsverbeteringen kunnen plaatsvinden in, en of aansluiting gevonden kan worden op deze kleinere initiatieven.

Wil er in de toekomst sprake blijven van een innige wisselwerking tussen de ruimtelijke ontwikkeling van het buitengebied en de landschapsarchitectonische begeleiding van de daarmee samenhangende veranderingen, dan is het zaak dat de landschapsarchitectuur zich rekenschap geeft van de veranderde context waarbinnen ze moet opereren. Allereerst vergt dat een herbezinning op de nieuwe opdrachtgevers die zich aandienen. Met de terugtrekkende overheid ontstaat zoals gezegd niet alleen meer ruimte voor privaat initiatief, maar wordt dit initiatief ook steeds belangrijker in de aansturing van nieuwe ontwikkelingen. Het lijkt zinvol dat landschapsarchitecten oog krijgen voor de wensen en eisen van deze private opdrachtgevers. Deze kunnen uiteenlopen van recreatieondernemers die consumptieparadijzen willen bouwen tot coöperaties van boeren die gezamenlijk een agropark ontwikkelen. Vanwege het feit dat de landschapsarchitectuur in de naoorlogse periode is ingebed in de instituties en zich vereenzelvigd heeft met de centrale sturing vanuit de rijksoverheid zal deze overgang geen gemakkelijke zijn.

Ten tweede is een herijking van de maakbaarheidsambities noodzakelijk. De tijd dat landschapsarchitecten grote, omvattende plannen voor de landelijke ruimte konden opstellen is definitief voorbij. Een houding van bescheidenheid lijkt een noodzakelijke voorwaarde om tot zinvolle interventies te komen. In de huidige context is de bijdrage van de ontwerper op de totaliteit van veranderingen die plaatsvindt op het platteland immers marginaal. Zijn positie is volgens de Franse landschapsarchitect Michel Desvigne te vergelijken met een gevelschilder die slechts beschikt over één pot verf om een gebouw van tien verdiepingen te herschilderen: "In een dergelijke situatie zou het

hopeloos zijn om het globale werk aan te vatten. Het gaat erom iets anders te doen met die pot verf.” Dit vergt dus een strategische inzet van ontwerpaandacht en middelen, die het pluriforme en gefragmenteerde karakter van de hedendaagse plattelandsontwikkeling bundelt tot een zekere kritische massa waardoor landschapsvormende processen worden opgewekt. Daardoor kan de veelheid aan kleinschalige veranderingen die het platteland in de greep houdt, worden gesublimeerd in een topografisch fragment dat vorm, richting en betekenis geeft aan de vele, ongelijksoortige transformaties.

Als laatste kan worden opgemerkt dat het Bijhouweriaanse, haast nostalgische streven naar landschappen met een organische samenhang niet langer past bij de postmoderne plattelandsontwikkeling. In plaats van zich te verliezen in een zucht naar landschappelijke eenheid op de middenschaal, zal de landschapsontwerper moeten streven naar een zekere eenheid in verscheidenheid. De collectie topografische fragmenten op lokale schaal kan voorzien worden van een flexibel raamwerk dat kan dienen als ‘project van projecten’. Samenhang wordt zo minder de uitdrukking van een ver doorgevoerde landschappelijke eenheid op regionale schaal, maar veel meer van een spannende interactie tussen een verzameling landschapsarchitectonische interventies.